

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ СҮТТЕН ТАЯРЛАНАТУҒЫН СУЙЫҚ ТАҒАМ АТАМАЛАРЫ

Есбергенова Р.Б.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710667>

Қарақалпақ халқы да басқа халықтар сыяқлы мал шаруашылығы менен шуғылланған хәм оннан нәтийжели пайдаланған. Қара мал, кой-ешки, жылқы хәм түйе гөшлери менен бирге олардың сүтинен де көп түрлі сыйымлы аұқатлар, ишимликлер таярланылған. Сүт өнимине байланыслы тағамларды басқаша мал шаруашылығына байланыслы тағам атамалары деп қарасақта болады.

Сүт хәм сүт өниминен таярланған барлық (сүт, қатық, сыр, сүзбе, торақ, айран, қымыз, шубат) өнимлер *ағарған* деп аталады. Ескиден ата-бабаларымыз сүт, қатық хәм басқа да ағарғанларды пулға сатпаған хәм бир нәрсе орнына да бермеген. Пулға емес, сол қалында ямаса қарызға берген. Буның себеби *«ағарған сатқанның кесеси ағармайды»*(*бири еки болмайды*), үйинен береке қашады деп қатты ырым қылған.

Түркий тиллес халықтар мәдениатында да қәлеген ақты кийели деп билген, әсиресе бул сүт өнимлери тағамларына қатнаслы. Мәселен, қазақтың Наурыздағы дәслепки және баслы тилеги-*«Ақ мол болсын!»*. Қазақтар да «ақ» ретинде түрлі сүт тағамларын – қымыз (бийе сүти), шубат (түйе сүти), айран (ашытылған сүт өними) қабыллаған [Ж.Н. Шайгозова, А. Б. Наурызбаева: 83-84].

Түркий халықтар исеними бойынша сүтти жерге төгийге болмайды, бирақ оны таярлаған буйымға, мысалы, кийиз гилемге серпиу әдети болған. Башқурттар сүт хәм сүт өнимлерин тумар деп есаплаған, ал монғол мәдениатында олар өлгенлер арұақларына, ата-баба руұхына тартыу хызметин атқарған.

Сүт хәм сүт өнимлери әйдемги дәуирден тағам сыпатында, сондай-ақ, аұырыұларға ем ушын қолланылып келген. Бул туұралы халық арасында *«Түйе шубаты мың дәртке даұа»* уқсаған ҳикметли сөзлер көплеп ушырасады.

Қарақалпақ халқы шаруашылық пенен шуғылланғанлықтан сүт хәм сүт өнимлеринен нәтийжели пайдаланған. Сүт халықтың турмысында, олардың аұқатланыұында үлкен әхмийетке ийе болған әйдемги азық-аұқат өнимлериниң бири есапланады.

Сүт – шаруа малларынан алынған азық-аұқат өними болып, тийкарынан қайта ислеген халда қолланылады хәм оннан хәр түрлі сүт өнимлери таярланады. Сондай-ақ тилдиң сөзлик қурамын байытыұда да салмаклы орын ийелейди. Сүт сөзи улыұма түркий сөз. Ески түркий жазба естеликлеринде сют

[Диалектологический словарь татарского языка: 518], ески кыпшак естеликлеринде: карайым, казак, каракалпак тиллеринде – сют; эзербайжан тилинде сюд; татар тилинде сет; чуваш тилинде сөт [Х.И. Суюнчиев: 305] формасында ушырасады. Хәзирги түркий тиллерде сүт сөзи фонетикалык вариантларда ушырасады: казак, кыргыз тиллеринде сүт; өзбек тилинде сут; түркмен тилинде суйт.

Әйемнен ески түркий халықларда, сол қатары қарақалпақларда да ең тойымлы хәм күнделикли ишилетуғын сүт өними қатық есапланады.

Қатық – сүттің уйытылған түри. Әйемнен көпшилик түркий халықлар арасында, соның ишинде қарақалпақларда да ең жақсы көрип ишилетуғын сүт өними. Басқа да сүт өнимлерин таярлау үшін ортада ең керекли қурал хызметин атқарады.

«Қатық» сөзи түркий тиллерде де ушырайды:

башқ. *катык*, *шийки катык*,

ноғ. *катык* «шай, сорпаға қосылатуғын мазалы ямаса ашқылтым сүт», шай қатық, «шай демлеу үшін сүт»,

уйғыр, *катык* «тары сорпаға қосылатуғын сүт»,

азерб. *гатыг*,

түркм. *гатык*,

қырг. *катык* «айран», «ашыған сүт».

«Қатық» сөзинің келип шығыуы әйемги түркий «катыг» «қатты» сөзине барып тақалады, яғный бул атама өнимнің физикалық жағдайына байланыслы. Ески түркий тилде «араластыр», «қос» – мәнисин аңлатыушы *қат* – феилинен –(ы)қ қосымтасы менен жасалған.

Ески түркий тилде «катық» сөзи «ауқатқа қосып ишилетуғын өним» мәнисин аңлатқан, хәзирги мәниси мәниде тарайуы нәтийжесинде жүзеге келген [Ш.Рахматуллаев: 227]. Хәзирги күнде «катық» атамасы көплеген тиллерде түрли мәнилерде қолланылмақта:

азерб. *гатыг*,

к. – калп. *катық*,

өзб. *қъатикъ*,

кумык, *къатыкъ* «сир»;

уйғ. *катык* «суу менен суйылтырылған сыйыр сүтинен таярланған ашқылтым ишимлик»;

карач. – балк. *къатыкъ* «қыс үшін таярланған сүт өними» хәм басқалар.

Уйытқы – қатық таярлау үшін сүтке қосылатуғын бұрынғы қатықтың бөлегі. Бул сөз уйытыу фэйилине байланыслы «*уйыт*» фэйили хәм «– *қы*» аффиксиниң биригиуинен пайда болған атама.

Өтмиштен хәзирги күнге шекем қарақалпақ халқының ишетуғын ишимликлери сүт пенен байланыслы. Олардан «*қымыз*» пүткил дүньяға белгили болған ишимлик түри.

Қымыз – бийе сүтинен ашытып исленген ишимлик. Сондай-ақ, түркий халықлардың миллий тағамларының ишиндеги ең қәстерли дастурқан тағамы.

Қазақ шайыры Жамбыл «*Ауырыуға ем сау адамға қууат, дәрман – қымыз*» дегендей, қымыз дәртке шыпа, денеге күш, айрықша иштей ашатуғын жағымлы ийисли ишимлик.

Бул сөз түркмен тилинде «*гымыз*», өзбек тилинде «*қимиз*», қазақ тилинде «*қымыз*» фонетикалық вариантларда қолланылады. Қыпшақлар қымыздың әйемнен киятырған ишимлик екенлигин «*қумуз*» формасында ески түркий жазба естеликлеринде жазылғанлығын көрсетеди. Бул бойынша Ш.Рахматуллаевтың «*Ўзбек тилининг этимологик луғати*» (түркий сўзлар) мийнетинде де көриуимизге болады. «Бул атлық тийкары «*шайқал*», «*толқынлан*» мәнисин аңлатқан *қум* – фэйлинен –(у)з қосымтасы менен жасалған. Ески түркий тилинде ақ қымыз тәризинде айтылған. Өзбек тилине кейинги формасы жетип келип, оның курамындағы *ы* дауыслыларының қатыллық белгиси жойтылған: *қымыз//қимиз*» [Ш. Рахматуллаев: 600]. «Девону луғатит түрк» мийнетинде: «*қымыз* бул жылқы сүти болып, ол санач – мешлерге салып ашытып исленеди [М.Қошқарий: 500] », деп мағлыұмат бериледи. Түркий хәм монғол шаруа халықларының қымыз таярлау усулларында үлкен парық жоқ.

Қымыздың бир неше түрлери бар. Халқымыздың жыйнау мәусимине қарай қымызды *ууы қымыз*, *жазғы қымыз*, *гүзги қымыз*, *қысқы қымыз*, *сары қымыз* деп атаған.

Кейинги, ең көп ишилетуғын ишимлик «*айран*» есапланады. Сары май сүмбелеп алып болғаннан соң ауысып қалған суйықлық «айран» деп аталады хәм бул ишимлик сыпатында ишиледи.

Айран – қатығы писип майы алынғаннан кейин таяр болатуғын ишимлик. Бул сөз ески түркий естеликлеринде хәзирги түркий тиллеринде айран формасында қолланылады.

Айран қарақалпақ асханасында бир мәниге ийе сөз. Яғный, айран қарақалпақ әдебий тилинде май ажыралып шыққаннан соң қалған суйықлық мәнисин ғана аңлатады. Бирақ, басқа түркий халықларда бир неше мәнилерде қолланылады. Мәселен: башкурт тилинде еки мәниде, бириншиден, суу қосып

суйық кылынған қатықты билдириў ушын, екіншиден болса, май алынғанда ажралып шығатуғын суйықлықты атаў ушын жумсалады. Сол менен бирге, өзбек тилинде де «1. Айран – қатыққа суў қосып араластырып таярланатуғын ишимлик. 2. Айран – қатықтың гүбиде майы ажратып алынғаннан соң қалған суйық бөлеги. Ишимлик сыпатында ишиледі, оннан сүзбе, торақ таярланады. Адам ушын пайдалы углеводларға бай».

Буннан басқа да түркий тиллерде ҳәр түрли мәнилерде қолланылады:

Ески түркий: айран «ашыған сыйыр сүтинен таярланған ишимлик»,

қырғыз, ноғай, түркмен, татар, «суў қосылған ашыған сүт»,

эзербайжан, қарайым, қумық: айран «ашыған сүт»,

қазақ, чувач: «ашыған сүт».

Е.В. Севортянның пикиринше, айран сөзиниң келип шығыўы улыўма түркий «айыр» (*ажыратыў*) феиLINE байланыслы. Бизиң пикиримизше де, айран сөзи тилимизге «айырып алыў», «айырып алған» феил сөзлериниң айырған, айыр/ғ/ан формасына өзгерип пайда болған атама. Таяр болған айранның майы бөлек, айраны бөлек алынады. Бул сөз усы ис-хәрекетке карай аталған.

Жоқарыда башқурт хәм өзбек әдебий тилинде айран деп қолланылытуғын ишимлик қарақалпақ әдебий тилинде «шалпа» деп аталады.

Шалап-айран ямаса қатыққа суў қосып араластырыў нәтийжесинде пайда болған шөл қандырытуғын ишимлик. Бул атама *чал* (*араластыр*), *об* (*суў*) сөзлериниң қосылыўынан пайда болған [М.Т. Худаярова: 76].

Жаўдың қылышын суўырып қынаптан,

Елим жүда болды айран, шалаптан, («Қырық қыз»).

Сүт өниминен таярланатуғын және бир белгили ишимлик «шубат» есапланады.

Шубат (*түркм. чал, өзб. қимрон, қарақалпақ, қазақ. шубат*) – түйе сүтинен ашытып исленген ишимлик. Түйе бағылатуғын аймақларда, қазақлар, түркменлер, қарақалпақларда шөл шараятында шөл қандыратуғын ишимлик сыпатында көп таярланады. Түркменлер хәм қазақлардың миллий ишимликлери қатарына киреди.

Сыйыр туўғаннан кейинги дәслепки 2-3 саўылыўында алынған сүт қарақалпақ әдебий тилинде *уўыз* деп аталады.

Уўыз–малдың дәслепки сүти. Бул сөз баска түркий жазба естеликлеринде оғуз, оғыз формасында ушырасады. Хәзирги түркий тиллеринде төмендеги формада ушырасады:

Башк. *ууыз*,

қазақ, *уыз сүт*,

қырғ. ууз,
карач-балк. ууз//ырпыс,
кум.увуз,
татар.угиз;
азерб. агъыз,
өзб. огъиз сути,
уйг. огуз,
хак. оос,
чув. ыра: енеырри «уўыз сүти», «қаймақ».

Халқымыз эзелден сүттен өнімлі пайдаланып, басқа да дәнлі, қамырлы өнімлерді араластырып тағамлар таярлап отырған. Мәселен: *сүт гөже, сүтлі унашы//сүтлаш//сүтлі үзбен, сүт бурыш* х.т.басқалар.

Сүт гөже – жүөери, гүриш, сөк хәм басқа дән өнімлері араластырылып, асқатығына сүт қатылатуғын суйық тағамның түрі. Көбирек жазда ишилетуғын жеңіл тағам.

Асқатық – азык-аўкат, жармаға кататуғын айран, торақ, сүт, ағарған. Малдың аўкатқа косатуғын сүти, катығы, айраны хәм т.б. хәммеси бир сөз бенен айтканда, «асқатық» деп аталады. Бул ҳаққында қарақалпақ халқында «*Асқатығы болмаған асы қурсын, жарасығы болмаған жазы қурсын*» деген сөз бар.

Сүт бурыш – сүт, гүриш хәм бурыш салып таярланатуғын жеңіл суйық аўкат түрі. Тағам ишине палаўқабақ, асқабақ, салып таярлаў да мүмкин. Тағамның бул түрі көбинесе қыс күнлері грипп болғанда таярланады.

Сүтлі унашы/кеспас/сүтлаш//сүтлі үзбен – жуқа жайылған қамырды 3-4 см узынлықта жүдә енсиз кесип таярланатуғын тағам болып, асқатығына сүт қуйып ишилетуғын суйық тағам түрі. Аймақларда айтылыўы бойынша өзгешеликлер бар. Мәселен: арқа район ўәкиллері сүтлі кеспас деп қолланады, қубла тәреп (Шоманай) «сүтлаш», «сүтлі унашы» деп атайды.

Қарақалпақ тилинің сүт өнімлері лексикасы – бул халықтың турмысы менен тиккелей байланыслы болған тил лексикасының бир бөлеги-оның материаллық-турмыслық мәденияты, хожалығы хәм турмыс тәризи менен тығыз байланыслы. Усы байланыста бул атамаларды топлаў хәм оны илимий жақтан изертлеў халықтың тарийхын, мәдениятын, этнографиясын хәм өнерменшилигин үйрениўде әхмийетли орын ийелейди.

Әдебиятлар:

1. Диалектологический словарь татарского языка. – Казан: Б. 1969.
2. Қошқарий М. Туркий сўзлар девони (Девону луғатит турк). –Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти: Б. 1960.

3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. –Тошкент: «Университет», Б. 2000-Б. 227.
4. Суюнчиев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. – Черкесск: 1977-С. 305.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти: 2008-Б. 59.
6. Худаярова М.Т. Ўзбек тилидаги таом номларининг лингвистик таҳлили, филология фанлари номзодини олиш ушун ёзилган диссертация, 2009.
7. Шайгозова, Ж.Н , Наурызбаева А. Б. Қазақ мәдениетінің белгілері мен нышандарының қысқаша энциклопедиясы. – Алматы: 2023-Б.83-84.